

УДК 902(476)+736.311«10/13»

**КНЯЖАЦКІЯ АКТАВЫЯ ПЯЧАТКІ ХІ – ХІV стст. З ТЭРЫТОРЫ ПЛАЦКА
(У ЗБОРЫ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ПЛАЦКАГА ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАГА
МУЗЕЯ-ЗАПАВЕДНІКА)****Л.Р. КАЛБЕКА****(Нацыянальны Плацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік)**

Артыкул прысвечаны тэме атрыбуцыі свінцовых актавых пячатак, выяўленых на тэрыторыі Плацка, з фондаў Нацыянальнага Плацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка (НПГКМЗ). Разгледжаны 8 бул, што адносяцца да катэгорыі княжацкіх пячатак. Дзве з іх знойдзены пры ажыццяўленні археалагічных раскопак на Верхнім замку і каля Спаса-Праабражэнскай царквы ў Плацку, астатнія шэсць з'яўляюцца выпадковымі знаходкамі з тэрыторыі горада. Пячаткі датуюцца ХІ – ХІV стст. Атрыбутаваны 3 пячаткі, якія належалі плацкаму князю Васільку Святаславічу, аднаму з сыноў мурамскага князя Яраслава Святаславіча, вялікаму князю ўладзімірскому Святаславу Усеваладавічу. Удакладнена даціроўка пячаткі Усевалада Яраславіча.

Ключавыя словы: актавыя пячаткі, сфрагістыка, Плацк.

Уводзіны. Актавая сфрагістыка ХІ – ХІV стст. прадстаўлена традыцыйнай выкарыстання віслых свінцовых пячатак – бул, або маліўдавулаў. Звычай замацоўваць дакументы такімі пячаткамі прыйшоў на тэрыторыю Русі з Візантыі ў канцы Х ст. [1, с. 35; 2, с. 14]. Булы надавалі дакументу юрыдычную сілу і сведчылі аб яго сапраўднасці. Таксама пячатка пазначала асобу свайго ўладальніка і яго статус.

Замацаванне дакумента пячаткай выглядала наступным чынам. Свінцовая нарыхтоўка ў выглядзе дыска са скразной адтулінай з дапамогай шнура мацавалася да ніжняй часткі дакумента. У пергамене загадзя рабілася адтуліна для пячаткі. Потым нарыхтоўка сціскалася з дапамогай булатырыя – спецыяльнай прылады ў выглядзе абцугоў з матрыцамі. У выніку скразная адтуліна (канал) сціскаўся і надзейна замацоўваў шнур. На нарыхтоўцы з абодвух бакоў адбіваліся выявы, выразаныя на матрыцах. Нарыхтоўка ператваралася ў пячатку [1, с. 13].

Знаходкі булатырыяў з'яўляюцца выключна рэдкімі. Вядома толькі 4 экзэмпляры з Візантыі і 1 з Ноўгарада. Малая колькасць знаходак тлумачыцца тым, што пасля смерці ўладальніка або змены пячаткі булатырыя знішчаўся, каб пазбегнуць выкарыстання іншымі асобамі. Гэта падцвярджаюць абставіны знаходкі наўгародскага булатырыя на дне калодзежа ХІV ст. [3, с. 245].

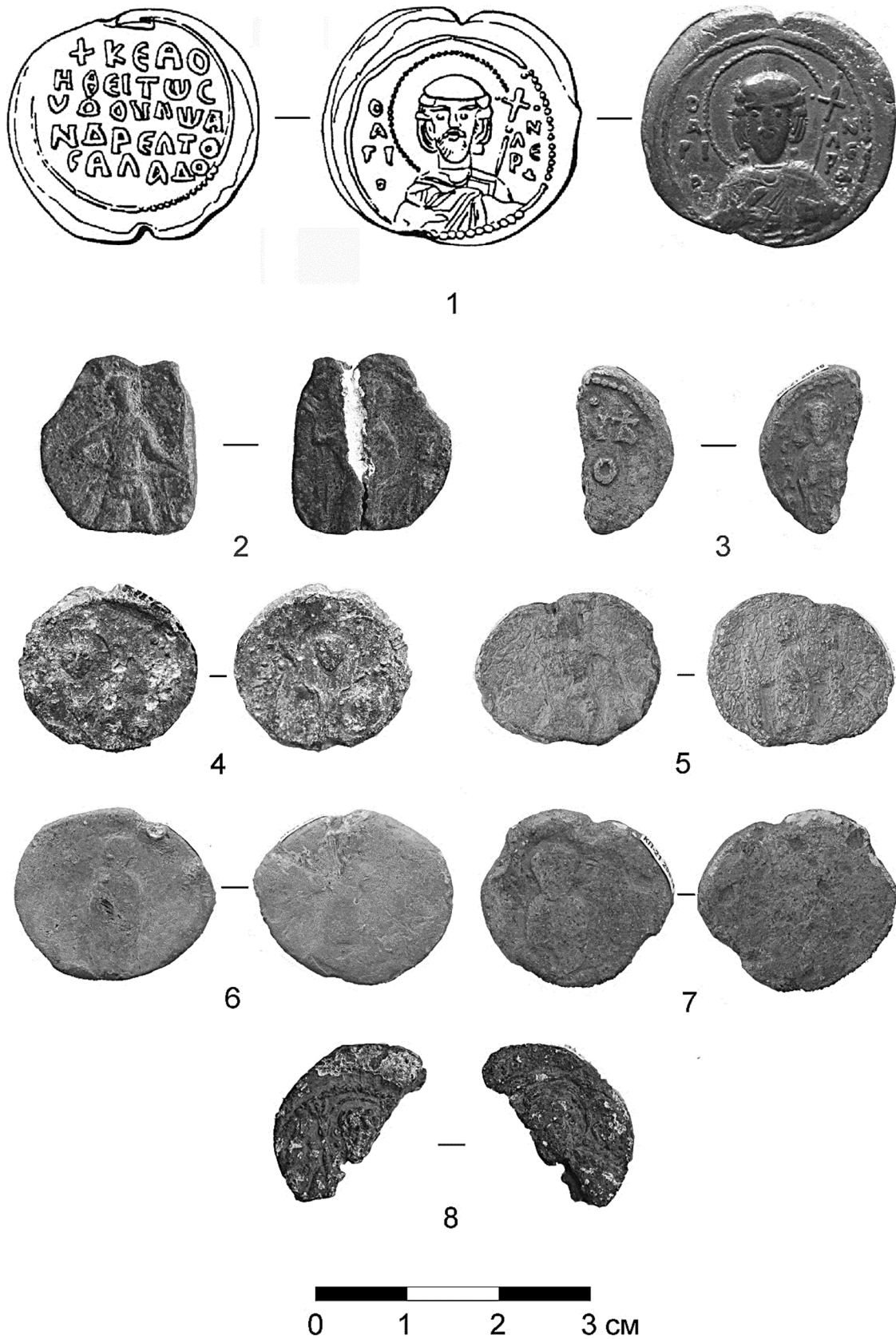
Асаблівасцю княжасціх бул (за некаторымі выключэннямі) з'яўляецца наяўнасць выявы святога, імя якога супадае з імем уладальніка пячаткі [1, с. 41]. У калекцыі НПГКМЗ захоўваецца 8 актавых княжацкіх пячатак ХІ – ХІV стст.

Асноўная частка. Була № 1 (малюнак 1, 1) знойдзена на тэрыторыі Верхняга замка ў 1978 г. каля ўсходняй сцяны Сафійскага сабора падчас даследаванняў археалагічнай экспедыцыі Ленінградскага дзяржаўнага ўніверсітэта пад кіраўніцтвам Валянціна Аляксандравіча Булкіна [4, с. 480].

На адным баку булы ў кропкавым абадку змешчана пасная выява святога апостала Андрэя Першазванага з кропкавым нібам вакол галавы. Правая рука ў бласлаўляльным жэсце, злева – посах з крыжам. Па баках ад выявы – калончатая надпісы «А/Г/І/О», «(А)/N/Д/Р». На адваротным баку булы ў абрамленні кропкавага абадка змешчана легенда грэчаскімі літарамі ў пяць радкоў «Госпадзі, памажы рабу твайму Андрэю Свладу». Пячатка належала сыну Яраслава Мудрага Усеваладу Яраславічу (1030-1093 гг.), у хрышчэнні Андрэю [5, с. 20, № 20а]. Дыяметр булы складае 28 мм. Адносіцца да групы пячатак грэка-рускага тыпу і разрада VI/2 – святы/легенда паводле класіфікацыі С. Бялецкага [1, с. 32].

Пячаткі гэтага іканаграфічнага тыпу вядомы з ХІХ ст. М.П. Ліхачоў тлумачыў прысутнасць двух імёнаў у легендзе – Андрэя і Свлада – тым, што імя Свлад з'яўляецца элінізаванай (напісанай на грэчаскі манер) формай імені Усевалад. Такім чынам, у легендзе адлюстраваны і свецкае імя, і імя, атрыманае князем у хрышчэнні [2, с. 15]. Вядома 13 экзэмпляраў пячатак дадзенага тыпу ад васьмі пар матрыц [5, с. 20, № 20а]. На аснове аналізу ўсяго масіва бул Усевалада Яраславіча була з Плацка, верагодна, можа датавацца больш вузкім храналагічным прамежкам – 1054 – 1088 гг. [5, с. 21].

Була № 2 (малюнак 1, 2) паходзіць са збору выпадковых знаходак С. Міхейкі на тэрыторыі Плацка [6, с. 57, № 81]. З аднаго боку пячаткі змешчана пакаленая выява святога Георгія, які правай рукой вымае меч з ножнаў. На другім баку – пакаленая выява святога Васілія з кодэксам (кнігай) у левай руцэ. Памер пячаткі – 20 × 18 мм. Адносіцца да разрада VI/1 – княжацкіх бул ХІІ – ХІІІ стст. з выявамі святых з абодвух бакоў [1, с. 60]. Захаванасць булы не дазваляе прачытаць калончатую надпісы. Аналагічная пячатка захоўваецца ў фондах Наўгародскага музея-запаведніка (НГМ КП 47227-59). На падставе размешчаных на буле выяў святых Васілія і Георгія можна выказаць меркаванне аб прыналежнасці пячаткі Васільку Святаславічу, сыну Георгія Усяславіча, плацкаму князю (1132 – 1144 гг.).

Малюнок 1. – Свінцовыя княжацкія пячаткі з фондаў ННГКМЗ

Була № 3 (малюнак 1, 3) з'яўляецца выпадковай знаходкай з тэрыторыі Запалоцкага пасада. Уяўляе сабой палову булы, разламанай па канале для шнура. На зломе заўважны адбітак плеченага шнура. Верхні бок пячаткі змяшчае легенду у два радкі ў кропковым абадку: «НЎ/О» – «(ДЎ)НЎ/(СЛ)О/(ВО)». На адваротным баку маецца выява святога ў поўны рост у святарскіх рызах з калончатым надпісам «В/С/Н/Л» – «В(А)/С/Н/Л(ИЙ)» у кропковым абадку. Памер булы – 21 × 10 мм. Размяшчэнне фігуры святога злева дазваляе сцвярджаць, што справа, на палове булы што не захавалася, была выява яшчэ аднаго святога. Адносіцца да разрада VII/3 – з выявай двух святых і легендай [1, с. 32].

Значэнне надпіса «Дьніслово» ўстаноўлена няпэўна. Найбольш абгрунтаваным выглядае пункт гледжання С.В. Бялецкага, згодна з якім ён можа быць прачытаны як словазлучэнне «дѣ(а)н(и)ѣ с(ѣ)слово» – «деяние посла», а замацаваны такой пячаткай дакумент з'яўляўся пасольскай даверчай граматай [1, с. 53–56].

Пячатка мае аналогію ў наўгародскіх матэрыялах. В.Л. Янін ў 1970 г. апублікаваў фрагмент булы са збору М.П. Ліхачова [2, с. 185, № 87, с. 256, № 87, с. 290, № 87]. На адным баку маецца надпіс «(ДЎ)НЎ/(С)ЛО/(ВО)». Зыходзячы з кампазіцыі, на адваротным баку прысутнічалі выявы двух святых. На апублікаваным фрагменце маецца выява святога злева, але з-за змяшчэння матрыц булатырыя адсутнічае наяўны надпіс «В(А)/С/Н/Л(ИЙ)» на нашай пячатцы. Затое маецца адсутны калончаты надпіс «П/Н/О», што пазначае святога справа. Паколькі на фрагменце пячаткі з Ноўгарада адсутнічала імя «Васілій», зыходзячы з наяўнага надпісу і іканаграфіі В.Л. Янін выказаў здагадку, што на пячатцы змешчаны святыя Пётр і Павел [7, с. 173].

У 2014 г. даследчыкам І.А. Жукавым была апублікавана цэлая була з легендай «Дьніслово» і выявай пары святых, знойдзена ў Мінскай вобласці. Яна была адціснута той жа парай матрыц, што і пячаткі з Полацка і Ноўгарада. На абароце размешчана выява святых у поўны рост з калончатымі надпісамі «В/С/Н/Л/Н/О/Л», «П/Н/О», «К/Р/А/Т/І/О/С». Гэта дазволіла даследчыку вызначыць пару святых як Васілія і Панкрація [8, с. 18].

В.Л. Янін і П.Г. Гайдую ў 1998 г. апублікавалі булу з Ноўгарада з выявай святога Панкрація Гаўраменійскага і грэчаскім надпісам «Госпадзі дапамажы Панкрацію Святаславічу». Яна была атрыбутавана аўтарамі ўнуку Яраслава Мудрага, мурамскаму і чарнігаўскаму князю Яраславу Святаславічу (памёр у 1129 г.) [5, с. 22, № 30А].

На разглядаемай намі пячатцы з Полацка і буле з Мінскай вобласці змешчана выява двух святых – Васілія і Панкрація. Паколькі яны не адносяцца да ліку парных святых, даследчык выказаў здагадку, што гэта нябесныя заступнікі князя і яго бацькі. Адпаведна, уладальнікам пячатак мог быць сын Яраслава Святаславіча. І.А. Жукаў лічыць, што гэта мог быць мурамскі князь Юрый Яраславіч, хрысціяннае імя якога нам невядома [8, с. 18]. Але імя Юрый з'яўляецца хрысціянскім. У Яраслава Святаславіча было яшчэ два сыны, вядомых пад славянскімі імёнамі Святаслаў і Расціслаў. Іх хрысціянскія імёны нам невядомыя. Не выключана, што адзін з іх мог быць ахрышчаны пад імем Васілія [9, с. 56].

Була № 4 (малюнак 1, 4) была знойдзена ў 2015 г. у ходзе архітэктурна-археалагічных даследаванняў Спаса-Праабражэнскай царквы Спаса-Еўфрасінеўскага манастыра ў Полацку, якія праводзіцца Полацкім дзяржаўным універсітэтам і Дзяржаўным Эрмітажам, разам з яшчэ адной пячаткай. Стратыграфічна знаходкі размяшчаліся недалёка адна ад адной [10, с. 11]. Адна з бул належала Еўфрасіні Полацкай, другая пячатка была атрыбутавана як епіскапская [11, с. 5].

Дыяметр пячаткі – 20 мм. Памер свінцовай нарыхтоўкі не адпавядае большаму памеру матрыц булатырыя. Адбітак зрушаны адносна нарыхтоўкі, таму выявы праглядаюцца з цяжкасцю. Аднак, з аднаго боку пячаткі выразна прыкметны крыжовы німб, што дазваляе сцвярджаць, што на адным баку булы змешчаны фрагмент выявы Ісуса Хрыста ў кропковым абадку. На адваротным баку размешчана выява святога ў поўны рост або пакаленняя. Такім чынам, була належыць да княжацкіх пячатак разраду I/2 – з выявай Ісуса Хрыста і святога [1, с. 26; 12, с. 166].

У булы з Полацку маецца аналогія з ліку выпадковых знаходак з Аршанскага раёна Віцебскай вобласці [13, с. 17, мал. 5]. Пячатка мае дрэнную захаванасць, але на дадзеным асобніку няма змяшчэння матрыц булатырыя, і малюнак адбіўся цалкам. Таму можна вызначыць, што Ісус сядзіць на троне, а на адваротным баку булы змешчана выява архангела і літары «ГЛ» (Гаўрыіл). Дыяметр булы роўны 21 мм, што практычна супадае з дыяметрам нашай пячаткі.

Афармленне булы і характар выявы Ісуса Хрыста на троне стылістычна адпавядаюць княжацкім пячаткам XIII – першай чвэрці XIV стст. [5, с. 66–67]. Такім чынам, була належала князю XIII – першай чвэрці XIV стст., які займаў велікакняжацкі прастол і насіў у хрышчэнні імя Гаўрыіл. Гэтым умовам адпавядае асоба Святаслава Усеваладавіча, вялікага князя ўладзімірскага (1246 – 1248 гг.), сына Усевалада Вялікае Гняздо [14, с. 111].

Вядомы 49 асобнікаў пячатак Святаслава з выявай архангела Гаўрыіла і святога Дзмітрыя Салунскага [2, с. 122]. У 1246 г. пасля смерці свайго брата Яраслава Усеваладавіча Святаслаў атрымаў па спадчыне ўладзімірскае вялікае княжанне. Верагодна, з гэтым звязана змена тыпа булы – выява Дзмітрыя Салунскага замяняецца выявай Хрыста як указанне на суверэннасць улады князя. Таксама афармленне

новага тыпу бул падобна да стылю пазнейшых пячатак Яраслава Усеваладавіча з выявамі Хрыста на троне і святога Фёдара [5, с. 64-65].

Нераўнамернае суаднясенне колькасці вядомых асобнікаў ранніх і позніх пячатак Святаслава Усеваладавіча (49 да 2) можа тлумачыцца тым, што ва Уладзіміры ён княжыў толькі два гады (1246 – 1248 гг.). А праз яшчэ 4 гады ў 1252 г. сканаў [14, с. 112]. У выніку перыяд выкарыстання пячатак з выявай Хрыста і архангела Гаўрыіла быў адносна невялікі. Такім чынам, дадзеная пячатка з’яўляецца познім тыпам пячатак уладзімірскага вялікага князя Святаслава Усеваладавіча.

Наступныя пячаткі немагчыма дакладна атрыбутаваць па прычыне дрэннай захаванасці выяў. Аднак магчыма ўстанавіць іх прыналежнасць да разрада VI/1 з выявамі святых з абодвух бакоў, што дазваляе аднесці пячаткі да княжацкіх бул XII – XIII стст. [1, с. 60].

Була № 5 (малюнак 1, 5) паходзіць з калекцыі выпадковых знаходак С. Міхейкі [6, с. 57, №72]. З аднаго боку змешчана выява святога, з другога – архангела. Памер – 17 × 21 мм.

Була № 6 (малюнак 1, 6) з’яўляецца выпадковай знаходкай з Полацка. З абодвух бакоў пячаткі знаходзяцца выявы святых. Памер складае 22 × 24 мм.

Була № 7 (малюнак 1, 7) – выпадковая знаходка. З аднаго боку змешчана выява святога, з другога – моцна зацёртая выява святога, праглядаецца адбітак плеченага шнура. Памер – 20 × 21 мм.

Була № 8 (малюнак 1, 8) таксама з’яўляецца выпадковай знаходкай. Уяўляе сабой фрагмент (палову) пячаткі. З абодвух бакоў знаходзяцца выявы святых. Памер складае 20 × 11 мм.

Заклучэнне. Такім чынам, у выніку вывучэння сфрагістычнай калекцыі НППГКМЗ вылучана група свінцовых княжацкіх пячатак XI – XIV стст. у колькасці 8 экзэмпляраў. Дзве з іх знойдзены пры ажыццяўленні археалагічных раскопак на Верхнім замку каля Сафійскага сабора і каля Спаса-Праабражэнскай царквы ў Полацку, астатнія шэсць з’яўляюцца выпадковымі знаходкамі з тэрыторыі горада. Пячаткі датуюцца XI – XIV стст. Адна була адносіцца да групы пячатак грэка-рускага тыпу і разрада VI/2 – святы/легенда, адна – да разрада VII/3 – два святых/легенда, адна – да разрада I/2 – Ісус Хрыстос/святые, пяць бул адносяцца да разрада VI/1 з выявамі святых з абодвух бакоў. Атрыбутаваны 3 пячаткі, што належалі полацкаму князю Васільку Святаславічу, аднаму з сыноў мурамскага князя Яраслава Святаславіча і вялікаму князю ўладзімірскаму Святаславу Усеваладавічу. Удакладнена датыроўка пячаткі Усевалада Яраславіча.

ЛІТАРАТУРА

1. Белецкий, С.В. Введение в русскую допетровскую сфрагистику : учеб. пособие / С.В. Белецкий. – СПб. : Б.и., 2001. – 192 с.
2. Янин, В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. : в 3 т. / В.Л. Янин. – Т. I: Печати X – начала XIII в. – М. : Наука, 1970. – 327 с.
3. Гайдуков, П.Г. Новгородский буллотирный XIV в. / П.Г. Гайдуков, О.М. Олейников // Археология и история Пскова и Псковской земли. Семинар имени академика В.В. Седова : материалы 58-го заседания, Псков, 17–19 апр. 2012 г. / Ин-т археологии РАН, Археологический центр Псковской обл., Псков. археолог. центр, Псков. музей-заповедник ; редкол.: Н.В. Лопатин (отв. ред.) [и др.]. — М., Псков, 2013. — С. 242–250.
4. Булкин, В.А. Работы в Полоцке / В.А. Булкин, В.А. Булкин, В.Н. Смирнов, И.Е. Ратнер // Археологические открытия 1978 г. — М. : Наука, 1979. — С. 480–481.
5. Янин, В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. : в 3 т. / В.Л. Янин, П.Г. Гайдуков. – Т. III: Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – М. : Интрада, 1998. — 502 с.
6. Археалагічныя знаходкі з асабістай калекцыі С.Л. Міхейкі : каталог/ Уклад. Н.Г. Лугіна. – Полацк : НППГКМЗ, 2010. – 174 с.
7. Янин, В.Л. Печати с надписью «Дньслова» / В.Л. Янин // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 158–177.
8. Жуков, И.А. Ранние вислые печати Муромских князей Ярослава (Панкратия) Святослави́ча и Юрия (Василия) Ярославича / И.А. Жуков // Нумизматика и фалеристика. – 2014. – № 4. – С. 16–18.
9. Калбеко, Л.Г. Печать с надписью «Дньслова» из музейного собрания Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника / Л.Г. Калбеко // Матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (па выніках навукова-даследчай работы супрацоўнікаў Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-заповедніка ў 2018 г.) / уклад. Т.У. Явіч ; навук. рэд. Т.А. Джумантаева. – Мінск : Медысон, 2019. – С. 54–57.
10. Спасціжэнне першапачатковай задумы архітэктуры Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы: па выніках даследаванняў 2015 года / Я. Торшын [і інш.] // Беларускі гістарычны часопіс. – 2016. – № 7. – С. 5–16.
11. Дук, Д. Пячатка Еўфрасіні Полацкай / Д. Дук, І. Калечыц, А. Коц // Беларускі гістарычны часопіс. – 2015. – № 7. – С. 13–18.
12. Калбеко, Л.Г. Предметы древнерусской сфрагистики из раскопок на территории Полоцка в 2012–2017 гг. (из фондов Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника) / Л.Г. Калбеко // Новгород и Новгородская земля. История и археология. Материалы XXXIII научной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения В.Л. Янина, Великий Новгород, 22–24 января 2019 г. / отв. ред. Е.А. Рыбина. – Великий Новгород, 2020. – Вып. 33. – С. 165–168.

13. Жуков, И. Вислые печати преподобной княжны Евфросинии Полоцкой / И. Жуков // Нумизматика и фалеристика. – 2013. – № 2. – С. 16–18.
14. Кучкин, В.А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X – XIV вв / В.А. Кучкин. – М. : Наука, 1984. – 353 с.

Поступила 12.12.2020

**PRINCELY SEALS OF THE XIth – XIVth CENTURIES
FROM THE TERRITORY OF POLOTSK (FROM THE FUNDS OF THE POLOTSK
NATIONAL HISTORICAL AND CULTURAL MUSEUM-RESERVE)**

L. KALBEKA

The article is devoted to the attribution of lead seals, identified in the territory of Polotsk from the funds of the National Polotsk Historical and Cultural Museum-Reserve (NPIKMZ). Considered 8 seals, which belong to the category of princely seals. Two of them were found during archaeological excavations at the Upper Castle near the St. Sophia Cathedral and near the Transfiguration Church in Polotsk, the remaining six are accidental finds from the city. The seals date back to the 11th – 14th centuries. 3 seals are attributed, it belonged to the Polotsk prince Vasilko Svyatoslavich, one of the sons of the Murom prince Yaroslav Svyatoslavich, the Grand Duke of Vladimir Svyatoslav Vsevolodovich. The dating of the seal of Vsevolod Yaroslavich has been clarified.

Keywords: seals, sigillography, Polotsk.